

Λίντα Παπαγαλάνη - Καλαφάτη,

ΤΑ «ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ»
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ¹

Το κείμενο που ακολουθεί οφείλεται σε μία «καλή» στιγμή του Χειμώνα 1985, όταν τρία μικρά σημειωματάρια βρέθηκαν απρόσμενα, τυχαία ξεχασμένα, στις πανεπιστημιακές κοινωνιολογικές σημειώσεις του Α. Παπαναστασίου στο προσωπικό του Αρχείο στο Λεβίδι. Και τα τρία περιλαμβάνουν προσωπικές παρατηρήσεις από την αποστολή του στη Μακεδονία ως υπεύθυνου της Επιτροπής Μελέτης του Αγροτικού Ζητήματος, από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Νοέμβριο 1913 και καλύπτουν ολόκληρο το οδοιπορικό του. Στο ταξίδι αυτό, που ο τύπος σχολίασε ευρύτατα και ο ίδιος αναφέρει σε γράμμα προς τη μητέρα και την αδελφή του δημοσιευμένο στα *Πολιτικά Κείμενα*¹, ο Α. Παπαναστασίου επισκέφθηκε πόλεις, χωριά και μεμονωμένες καλλιέργειες στη Μακεδονία, καταγράφοντας με χρονολογική σειρά δεδομένα και εντυπώσεις για το χώρο και τους ανθρώπους του.

Τα τρία αυτά σημειωματάρια, ό,τι ονομάζουμε «Αγροτικά Ημερολόγια», παρουσιάζουμε στο κείμενο που ακολουθεί. Το ενδιαφέρον τους είναι πολλαπλό. Κείμενα με πολυσημαντότητα πληροφοριών, μας αποκαλύπτουν καταρχήν, με την αμεσότητά τους, τη σχέση και τη γνώση του Παπαναστασίου για τον αγροτικό χώρο. Σχέση βιωματική, συγκινησιακά φορτισμένη και ανθρώπινη, γνώση επιστημονικά άρτια και μεθοδική. Ξεπερνώντας τα όρια της προσωπικότητας του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, τα ίδια κείμενα μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τις επιδιώξεις της αγροτικής πολιτικής της τότε Κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, μας δίνουν στοιχεία για τη διάρθρωση της παραγωγής και τις προοπτικές της οικονομίας των νέων περιοχών, ενώ ταυτόχρονα διαφυλάττουν αχέραιο το γενικότερο κλίμα της εποχής

Στην ανάλυσή μας, μια πρώτη προσέγγιση στα τρία Αγροτικά Ημερολόγια, πρωτόλεια ίσως σε σύγκριση με τη σπουδαιότητα των πληροφοριών τους, προτάσσουμε ορισμένα ιστορικά στοιχεία σχετικά με το πλαίσιο και τα μέτρα της ανορθωτικής προσπάθειας της Κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου μετά την απελευθέρωση, στα οποία εντάσσεται και η κυβερνητική αποστολή που αναφέ-

1. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. Ε. Λεωκοπαρίδης, μέρος Β', σ. 865-866, «Μπίρρον», Αθήνα 1957.

ραμε. Στηρίζονται σε δημοσιεύματα των εφημερίδων *Νέα Αλήθεια* και *Μακεδονία Θεσσαλονίκης*, σε εκθέσεις για την ανάπτυξη του μακεδονικού χώρου των Γ.Ν. Κοφινά, Γ. Παλαμιώτου, Π. Παπαγεωργίου, Κ. Δεμερτζή, Π. Δεκάζου, Α. Μιχαλακόπουλου, και σε γενικότερες εργασίες για τον ίδιο χώρο τη δεκαετία 1910-20².

Η ενασχόληση του Α. Παπαναστασίου με το αγροτικό πρόβλημα της Μακεδονίας το 1913 δεν ήταν παρά η ολοκλήρωση, σε επαφή με την πραγματικότητα πια, μιας μεγάλης πορείας στα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, που θέλησε και να κατανοήσει και να επιλύσει, διαλέγοντας άλλοτε τη δράση κι άλλοτε την πνευματική κατάρτιση ως μέσο. Με πλούσιες τις προσλαμβάνουσες των παιδικών του χρόνων για την αγροτική Ελλάδα, θυσίασε, στη διάρκεια των σπουδών του στο εξωτερικό, χρόνο πολύ για τη θεωρητική του κατάρτιση στην αγροτική οικονομία, ώστε να μπορέσει να κατανοήσει τα χρόνια αγροτικά προβλήματα και να εντοπίσει τα μέτρα θεραπείας τους. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, αντιμέτωπος με το πρόβλημα της αγροτικής μεταρρύθμισης, ενεπλάκη στην πολιτική διαδικασία. Οι παρεμβάσεις του στη Βουλή, και κυρίως οι μελέτες του για το θεσσαλικό ζήτημα, δημοσιευμένες στη *Νέα Ημέρα* από 13 Αυγούστου μέχρι 1 Σεπτεμβρίου 1912, μαρτυρούν μιαν αγαστή συνύπαρξη θεωρητικής κατάρτισης και πολιτικής δράσης, και αναδει-

-
2. α. Εφ. *Νέα Αλήθεια*, Θεσσαλονίκη 1913-1914 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη).
 - β. Εφ. *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1913 (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας).
 - γ. Π. Παπαγεωργίου, «Ο γεωργικός πλούτος της Νέας Ελλάδας», *Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, έτος Β', Οκτώβριος-Νοέμβριος, αρ. 10-11.
 - δ. Γ. Παλαμιώτης, «Γεωργική Έρευνα της Μακεδονίας», *Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, έτος Γ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος, 1-2, έτος 1914.
 - ε. Παναγιώτης Α. Δεκάζος, *Η Νάουσα της Μακεδονίας* (Οικονομολογική μελέτη της γεωργίας και κτηνοτροφίας και δασών της περιφέρειας αυτής), Αθήνα 1913.
 - στ. Κωνσταντίνος Β. Δεμερτζής, *Εισηγήσεις επί των εσόδων του Κράτους προς την επί του προϋπολογισμού του Κράτους Επιτροπή της Βουλής*, μέρος Β', *Δημοσιονομική και οικονομική κατάσταση των Νέων Χωρών του Ελληνικού Βασιλείου*, Αθήνα 1913.
 - ζ. Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, *Τα ζητήματα Μακεδονίας και Θράκης* (Έκθεσις υποβληθείσα εις την Κυβέρνησιν κατά Απρίλιον 1929), Αθήνα 1929.
 - η. Κωνσταντίνος Σκοπαρίκης, *Το προσωπικόν Αρχείου του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, Αθήνα 1975.
 - θ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαριθμησις κατοίκων Νέων Επαρχιών*, Αθήνα 1913.
 - ι. Σ.Α. Γουαλιόστρας, *Οι πληθυσμοί της Μακεδονίας προ του 1912*.
 - ια. Νίκος Καστρινός, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, «Μπάγρον», Αθήνα 1975.
 - ιβ. Γ.Ν. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914.
 - ιγ. Ι.Σ. Παπαδάκης, *Αι πλουτοπαραγωγικά δυνάμεις της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη* 1920.

κνύουν τον Α. Παπαναστασίου σε εξέχοντα γνώστη και πιστό εργάτη της αγροτικής υπόθεσης. Η εμπλοκή του στα προβλήματα της Μακεδονίας στη συνέχεια, με απαρχή την αποστολή που αναφέρουν τα Αγροτικά Ημερολόγια, θα αποτελέσει ένα σημαντικό σταθμό στην πρώιμη περίοδο της ηλικίας του, στον οποίο θα αφιερώσει μεγάλο μέρος της δράσης του κατόπιν. Όπως και για πολλούς άλλους πολιτικούς και αγροτιστές, στελέχη της Δημόσιας Διοίκησης, η Μακεδονία αποτέλεσε σημείο καθοριστικό για την μετέπειτα επιστημονική και πολιτική του εξέλιξη.

Η ενσωμάτωση των νέων εδαφών στην Ελλάδα επέτρεψε τη χάραξη και εφαρμογή μιας πλατιάς εθνικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, ικανής να διευρύνει και να εμπεδώσει το πολιτικό άνοιγμα του 1909, δίνοντάς του νέα πνοή. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου κύρια μέριμνα για τη «Νέα Ελλάδα» ήταν η χάραξη και η υλοποίηση μιας υγιούς δημοσιονομικής πολιτικής. Οι απόψεις αυτές, που συχνά εμφανίζονται σε πολιτικά κείμενα και εισηγητικές εκθέσεις προς την κυβέρνηση την ίδια περίοδο, αντανακλώνται σε σειρά μέτρων και πρωτοβουλιών. Ενδεικτικές είναι οι θέσεις του Κ. Δεμερτζή σε σχετική του εισήγηση: «Η ευημερία τῶν ἐθνῶν ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς οἰκονομικῆς αὐτῶν ἀντοχῆς, ἀποτελεῖ δὲ ἀλήθειαν αὐταπόδεικτον, ὅτι αὐτὴ προάγεται οὐσιωδέστατα ὡσαύτως διὰ τῶν μέτρων καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Κράτους, ἥτις δέον νὰ χαράσσεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς χώρας. Εἰς δὲ τὴν διαγραφὴν τοιαύτης οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς πρέπει ἀμέσως νὰ προβῆ ἡ Νέα μείζων Ἑλλάς ἐν τῇ πλήρει συναισθήσει, ὅτι ὁ οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς αὐτῆς ὀργανισμὸς εὐρηται ἐν ἀριότητι ἐπιτροπούση τὴν ἑναρξιν εὐρείας οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων ἅτινα εἶναι ἀδύνατον νὰ παρορῶνται διαρκῶς ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ λάμπει καὶ τῇ ἐπιβλητικότητι, ἐφ' ὅσον τῷ ὄντι ἐπιδιώκεται ὅπως εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ὁδὸν ἀληθῶς μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος»³. Εκτός από τα δημοσιονομικά, τα ελεύθερα μεγάλα εδάφη της Μακεδονίας έφεραν στην επικαιρότητα και άλλα κρίσιμα προβλήματα, όπως τη διοικητική οργάνωση, τη νομισματική και δημοσιονομική εναρμόνιση με την υπόλοιπη ελληνική επικράτεια, την ανόρθωση των κατεστραμμένων πόλεων, την εγκατάσταση των προσφύγων, το αγροτικό.

Ὡς πρὸς τὴ διοικητικὴ οργάνωση, ἡ Κυβέρνηση Βενιζέλου αντικατέστησε τὸ σύστημα τῶν βιλαετιῶν, σαντζακίων καὶ καζάδων με ἓνα σχῆμα Γενικῆς Διοίκησης τῆς Μακεδονίας βασισμένο στη διαίρεση σε πέντε νομούς υποδιηρημένους στη συνέχεια σε υποδιοικήσεις καὶ διοικητικὰ τμήματα⁴. Οἱ μεγάλες

3. Κ. Δεμερτζής, ὁ.π.

4. Τα νέα εδάφη της Μακεδονίας, που αποτελούσαν άλλοτε τμήμα των βιλαετιῶν Μοναστηρίου, με σαντζάκια Μοναστηρίου, Κορυτσάς και Σερβίων και βιλαετίου Θεσσαλονίκης,

ενότιες ορίσθηκαν από φυσικά όρια και αντανακλούσαν ξεχωριστές παραγωγικές διαρθρώσεις. Όμως, παρά τις θετικές καταρχήν προϋποθέσεις, στο νέο σχήμα δημιουργήθηκαν προβλήματα αφορμώμενα από τις αρμοδιότητες των Γενικών Διοικήτων. Επιφορτισμένοι από το νόμο ΔΡΝΔ της 28ης Φεβρουαρίου 1913, που εισήγαγε το θεσμό των Γενικών Διοικήσεων, με νομοθετική εξουσία, οι Γενικοί Διοικητές κατηγορήθηκαν ότι, ξεπερνώντας τα όρια της εντολής τους και παρανοώντας προφανώς το περιεχόμενό της, εισήγαγαν καταχρηστικά σχεδόν ακέραια τη νομοθεσία της Παλιάς Ελλάδας. Δεν είναι υπερβολικό αν πούμε ότι στις αντεγκλήσεις αυτές θα πρέπει να αναζητήσουμε τα πρώτα σπέρματα μιας άρρητης αντίθεσης και δυσπιστίας ανάμεσα στις βόρειες και νότιες επαρχίες της Ελλάδας. Στο περιθώριο του μείζονος αυτού θέματος δυσχέρειες προκάλεσε επίσης και η τελική επιλογή της βασικής διοικητικής μονάδας ανάμεσα στην κοινότητα, το σύνδεσμο κοινοτήτων και την επαρχία.

Για τη νομισματική και δημοσιονομική εναρμόνιση της Μακεδονίας με την υπόλοιπη Ελλάδα οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη μια ισχυρή οικονομική υπηρεσία υπό τον Γ.Ν. Κορινά, εξουσιοδοτημένη να ολοκληρώσει τη νομισματική, δημοσιονομική και φορολογική αναμόρφωση. Οι δυσχέρειες της εντολής αυτής ήταν τεράστιες. Καταρχήν οι αλλαγές, που ούτως ή άλλως συνεπάγονταν τη μείωση των εσόδων του κράτους, προσέκρουσαν στις αντιθέσεις των θιγόμενων στρωμάτων και τις εναντιώσεις της ισχυρής εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Εκτός αυτού η περιοχή είχε ακανθώδεις ιδιαιτερότητες, συνεχείς πληθυσμιακές μετακινήσεις, ετερογενείς τρόπους παραγωγής, εθνικιστικές διαφοροποιήσεις Ελλήνων, Τούρκων και βουλγαρίζοντων και πιέσεις από μέρους των κυβερνήσεων της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, καθώς δεν είχαν παγιωθεί ακόμη τα εθνικά σύνορα⁵. Τα μέτρα που θα υιοθετούσε η επιτροπή θα έπρεπε να ισορροπούν τις ιδιαιτερότητες αυτές.

με σαντζάκια Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας, αποτέλεσαν μια ενιαία διοίκηση, από το νομό Θεσσαλονίκης, με υποδιοικήσεις Θεσσαλονίκη, Βέροια, Γιαννιτσά, Έδεσσα, Κατερίνη, Κιλκίς, Λαγκαδά και Χαλκιδική, το νομό Σερρών, με υποδιοικήσεις Σέρρες, Ζίχνη, Νιγρίτα και Σιδηρόκαστρο, το νομό Δράμας, με υποδιοικήσεις Δράμα, Θάσο, Κιβάλα, Πράβιον και Σαρρή Σαμπάν, το νομό Κοζάνης, με υποδιοικήσεις Κοζάνη, Ανασελίτσα (Σιάτιστα), Γρεβενά, Ελασσόνα, Καϊλάρια (Σέρβια) και το νομό Φλώρινας, με υποδιοικήσεις Φλώρινα, Καστοριά και διοικητικά τμήματα στο Σόροβιτς και στις Πρέσπες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1913, ο πληθυσμός της ελληνικής Μακεδονίας ανέρχεται σε 1.194.902 κατοίκους. Η Θεσσαλονίκη είχε 506.571 κατοίκους, οι Σέρρες 135.284, η Δράμα 204.404, η Κοζάνη 206.307, η Φλώρινα 142.336. Από το σύνολο του πληθυσμού 299.428 (25%) κάτοίκους συγκεντρώνουν οι πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων.

5. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που άσκησε ο βούλγαρος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ποπώφ από τις στήλες των εφημερίδων για τη διαχείριση των οικονομικών της Θεσσαλονίκης από την ελληνική κυβέρνηση σε σύγκριση με την ορθή, κατά τη γνώμη του, διαχείριση

Κρίσιμα ήταν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση και στην ανορθωτική της προσπάθεια στον αγροτικό χώρο. Όσες πόλεις είχαν καταστραφεί στο ελληνικό έδαφος θα έπρεπε να ξαναγεννηθούν, και νέες θα έπρεπε να κτισθούν για να στεγάσουν τους πρόσφυγες των πόλεων που δεν ανήκαν πια στην Ελλάδα, όπως η Νέα Στρωμνίτσα. Ταυτόχρονα η αποκατάσταση, επισιτιστική, στεγαστική και αναπτυξιακή, 140 χιλιάδων προσφύγων έθετε επί τάπητος με τρόπο άμεσο και αμετάκλητο την αγροτική μεταρρύθμιση και τα προβλήματα της γης. Έτσι η κυβέρνηση, παρά την έλλειψη μιας σοβαρής μελέτης για τα προβλήματα, ήταν υποχρεωμένη ανυπερθέτως να δώσει λύσεις άμεσες, λόγω του επείγοντος και εθνικής σημασίας χαρακτήρα που είχε η όλη προσπάθεια να στερεωθεί το κράτος στη Μακεδονία.

Η Κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε αποφασιστικά στελεχώνοντας τις διοικητικές υπηρεσίες με το καλύτερο διαθέσιμο προσωπικό⁶ και ψηφίζοντας νομοσχέδια που και την ανορθωτική προσπάθεια στη Μακεδονία και τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας στήριζαν⁷. Στην προοπτική αυτή, την Άνοιξη του 1913, προώθησε τα σχετικά με τον αγροτικό τομέα στις Νέες Χώρες νομοθετήματα⁸, τη σύνταξη των οποίων ανέλαβαν συναρμόδια τα υπουργεία Οικονομικών και Εσωτερικών, όπου αντίστοιχα προϊστάτο οι Α. Μιχαλακόπουλος και Ε. Ρέπουλης⁹. Επίσης αποφασίστηκε η δημιουργία Επιτροπών Μελέτης για τα προβλήματα της Μακεδονίας και ο προγραμματισμός μεγάλης ενημερωτικής περιόδου στην αγροτική Βόρεια Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1913.

Η Επιτροπή Μελέτης του Αγροτικού Ζητήματος στο υπουργείο Εσωτερικών, υπό την καθοδήγηση του Ε. Ρέπουλη, απαρτιζόταν κυρίως από τους Α. Παπαναστασίου, Κ. Δεμερτζή και Α. Στεργιάδη, και είχε συνεργάτες τον Π. Δεκάζο, επικεφαλής της Διευθύνσεως Εσωτερικής Διοίκησης και τον Γ. Καναγκίνη, διευθυντή του Γραφείου Γεωργικών Εγκαταστάσεων και τον Ε. Λιβέριο, διευθυντή του Γραφείου Εργασίας. Βασικό της μέλημα, στα πλαίσια του αγροτικού ζητήματος, ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων.

της Καβάλας από τη βουλγαρική διοίκηση. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον Κοφινά να ανασιεύσει με συνεχή δημοσιεύματα τις καταγγελίες αυτές.

6. Το 1913 η Διοίκηση της Θεσσαλονίκης απαρτιζόταν από πέντε διευθύνσεις: Θρησκευτικής Εκπαίδευσης και Εξωτερικών, Δικαστικών Υποθέσεων, με επικεφαλής τον Ρωμανό, Εσωτερικής Διοίκησης και Γεωργίας, με επικεφαλής τον Π. Δεκάζο, Δημοσίων Έργων και Μεταλλείων, με επικεφαλής τον Αραβαντινό, και Διεύθυνση Οικονομικών, με επικεφαλής τον Γ. Κοφινά.

7. Φορολογικά Μακεδονίας, Αποκαταστάσεως ακτημόνων, Συνεταιριστικά, Διοίκησης περιοχών κλπ.

8. Εφ. Μακεδονία 15ης Μαΐου 1913.

9. Την περίοδο αυτή και μέχρι το 1917 δεν υπάρχει υπουργείο Γεωργίας.

Η αντίστοιχη επιτροπή του υπουργείου Οικονομικών υπό την καθοδήγηση του Α. Μιχαλακόπουλου και μέλη τους Ε. Χασιώτη και Ι. Γούναρη, επιφορτίσθηκε με την αποσαφήνιση της νέας οικονομικής στρατηγικής στον εμπορικό κόσμο, την ανάπτυξη της συνεταιριστικής κίνησης, τη χρηματοδότηση της γεωργίας και τη γενικότερη διερεύνηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της Μακεδονίας.

Οι προγραμματιζόμενες αποστολές στη Βόρεια Ελλάδα συνέπιπταν με ένα διάχυτο κλίμα ενδιαφέροντος για τον αγροτικό χώρο στους δημόσιους και τους ιδιωτικούς φορείς. Ο Π. Δεκάζος, πριν δημιουργηθεί η επιτροπή του υπουργείου Οικονομικών, είχε περιοδεύσει στη Μακεδονία, συλλέγοντας στατιστικά στοιχεία και πληροφορίες που χρησιμοποίησε σε μελέτες του αργότερα. Ο Ε. Χασιώτης, ως μέλος της επίσημης αποστολής του υπουργείου Οικονομικών, είχε περιοδεύσει στη Μακεδονία την Άνοιξη του 1913. Ο Ε. Ρέπουλης και η Επιτροπή Μελέτης του Αγροτικού Ζητήματος του υπουργείου Εσωτερικών είχαν επισκεφθεί την Ανατολική Μακεδονία από τις 4-11 Οκτωβρίου, με σταθμούς την Καβάλα, τη Δράμα, το Δοξάτο, τις Σέρρες και το Κιλκίς, και στη συνέχεια, από 18 Οκτωβρίου, το Σόροβιτς, το Καϊλάρι, την Κοζάνη, τη Σιάτιστα και τη Βέροια στη Δυτική Μακεδονία. Η περιοδεία αυτή, που κράτησε μέχρι τις 24 Οκτωβρίου, αναφέρεται στις εφημερίδες *Νέα Αλήθεια* και *Μακεδονία*¹⁰.

Ο Α. Παπαναστασίου πραγματοποίησε ταξίδια στη Μακεδονία σ' ένα κύκλο ευρύτερο από αυτόν της υπό τον Ε. Ρέπουλη επιτροπής. Την ίδια περίοδο, από 31 Οκτωβρίου-7 Νοεμβρίου επισκέφθηκε τη Βέροια, την Έδεσσα, τη Νιγρίτα, την περιοχή της Θεσσαλονίκης και τη Χαλκιδική.

Στο προσωπικό Αρχείο του Α. Παπαναστασίου οι τρεις δέσμες χειρόγραφων σημειώσεων που αναφέρονταν στις κυβερνητικές αυτές περιοδείες το 1913 στη Μακεδονία, τα Αγροτικά Ημερολόγια, δεν φέρουν καμία ένδειξη για τον συγγραφέα τους. Η πρώτη, με 100 φύλλα¹¹, ανήκει με βεβαιότητα σχεδόν στον Π. Δεκάζο και περιλαμβάνει σημειώσεις που κρατούσε ο Δεκάζος από την περιοδεία του στις μακεδονικές πόλεις και τα χωριά τον Απρίλιο του 1913.

Οι χειρόγραφες αυτές σημειώσεις, που έχουν εν μέρει χρησιμοποιηθεί σε δύο έργα του, το ένα για τις έγγειες σχέσεις στη Μακεδονία και το δεύτερο για την οικονομολογική ανάλυση της Νάουσας, είναι πολυτιμότερες, γιατί ο Δεκά-

10. Η έναρξη της περιοδείας αναφέρεται και στη *Νέα Αλήθεια* και στη *Μακεδονία* η ημερομηνία 10 Οκτωβρίου ως τέλος του ταξιδιού, αφού ο Ε. Ρέπουλης έδωσε συνέντευξη κατά την επιστροφή του στις 11 Οκτωβρίου στη *Νέα Αλήθεια*.

11. Υπ' αριθμ. 56, φάκελος 134 της σειράς «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν» (1902-1907).

ζος ήταν συστηματικός ερευνητής του αγροτικού χώρου, άριστος γεωπόνος, και είχε διαθέσει πολύ χρόνο για τη συλλογή στοιχείων.

Η δεύτερη δέσμη, από 33 φύλλα¹², περιέχει σημειώσεις του Α. Παπαναστασίου για την Ανατολική Μακεδονία, και η τρίτη, με 11 φύλλα¹³, περιέχει σημειώσεις από τα ταξίδια του ίδιου στη Μακεδονία από 18 Οκτωβρίου - 7 Νοεμβρίου 1913. Η ταυτότητα της δέσμης αυτής, που είναι όπως και οι προηγούμενες χωρίς συγγραφέα, προέκυψε από τη σύγκριση της γραφής με άλλες χειρόγραφες σημειώσεις του Α. Παπαναστασίου, ενώ βοηθητικά χρησιμοποιήθηκαν και δημοσιευμένες πληροφορίες στον τύπο της εποχής για όσους σταθμούς του ταξιδιού του υπάρχει κάλυψη δημοσιογραφική, αφού πολλοί από τους 30 παραγωγικούς χώρους ή συγκροτήματα χωριών που έχει καταγράψει βρίσκονται έξω από τον επίσημο άξονα της περιοδείας. Οι χειρόγραφες σημειώσεις, σε μία πρώτη θεώρηση, πρόχειρες και ακατάστατες αναφορές σε μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων σχετικών με την κοινωνική και οικονομική ανόρθωση των νέων εδαφών, καλύπτουν τις περιοχές Σόροβιτς (σημερινό Αμύνταιο), Σιάτιστα, Καστοριά, Σέρβια, Κοζάνη, Βέροια, Έδεσσα, Νιγρίτα, Θεσσαλονίκη, Χαλκιδική. Δεν αποτελούν προφανώς απαντήσεις σε κάποιο συστηματικό ερωτηματολόγιο, όπως το κείμενο που η Επιτροπή Μελέτης του Αγροτικού Ζητήματος είχε απευθύνει στους διοικητικούς φορείς και άλλους αρμόδιους. Αποτυπώνουν όμως ευκρινώς ένα σχεπτικό για τις επιδιώξεις της Επιτροπής και αποκαλύπτουν κατ' επέκταση τους σκοπούς της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για τις νέες χώρες.

Οι σημειώσεις περιέχουν δύο κατηγορίες παρατηρήσεων. Αφενός κάποιες επισημάνσεις γενικού χαρακτήρα, που διαγράφουν την ιδιαιτερότητα μιας περιοχής ή ενός κλάδου οικονομικής δραστηριότητας βασισμένες στην άμεση επαφή με το χώρο και τους κατοίκους του, αφετέρου αναλύσεις και πληροφορίες από ιδιώτες, κατοίκους της περιοχής, των οποίων αναγράφονται η ιδιότητα και τα στοιχεία, ιδιοκτήτες, καλλιεργητές, επιστάτες, μητροπολίτες κ.ά.

Οι σημειώσεις είναι γραμμένες ημερολογιακά και δεν ξεπερνούν ποτέ τις 4-5 ενότητες πληροφοριών. Κινούνται στα βασικά ενδιαφέροντα του συγγραφέα, στα προβλήματα της έγχειας ιδιοκτησίας, το προσφυγικό, τις επεκτάσεις της αγροτικής παραγωγής, τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας, την ανάπτυξη των βιομηχανικών μονάδων επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων και την ποιότητα του ανθρώπινου παράγοντα. Σχετικά με το πρόβλημα της έγχειας ιδιοκτησίας καταγράφει το είδος, την έκταση και το βαθμό αξιοποίησης των τσιφλικιών με λεπτομερειακά ποσοστά για το κάθε έδαφος, διερευ-

12. Υπ' αριθμ. 61, φάκελος 134 της ίδιας σειράς.

13. Υπ' αριθμ. 60, φάκελος 134 της ίδιας σειράς.

νά την περιουσιακή βαρύτητα των κολίγων με στοιχεία για τις διαφορετικές αμοιβές σε προϊόν και χρήματα, το σύστημα διανομής ανάμεσα στους κολίγους και τους ιδιοκτήτες, το ισχύον φορολογικό σύστημα και τη δυνατότητα εξαγοράς των σιφλικιών από τους κολίγους. Με ιδιαίτερη επιμέλεια συγκεντρώνει και καταγράφει στοιχεία σχετικά με την απόδοση των καλλιεργουμένων προϊόντων για το σύνολο των περιοχών και τις στρεμματικές τους αποδόσεις, το βαθμό αμειψιποράς και αγρανάπαυσης και την τεχνολογική στάθμη των χρησιμοποιούμενων εργαλείων (άροτρα, σιδηρά εργαλεία, γεωργικές μηχανές κλπ.). Συχνά μας δίνει εμβριθείς πληροφορίες για τα καλλιεργούμενα προϊόντα, το σιτάρι, τα είδη αραβοσίτου και βάμβακα, τον καπνό, τα σταφύλια και τις ελιές, τη σieroτροφία και τη μελισσοурγία. Τόσο στην καταγραφή των προϊόντων όσο και στην περιγραφή των ειδών καλλιέργειας οι γνώσεις του Α. Παπαναστασίου για τα προβλήματα της γης είναι εντυπωσιακές. Αξιολογεί κάθε ομάδα χωριών ποσοτικά και ποιοτικά αναφορικά με την κάθε καλλιέργεια και τις φυσικές εδαφολογικές συνθήκες. Πολλές φορές αναφέρεται στα ζώα υπογραμμίζοντας την οικονομική τους σημασία και τη σχέση τους με τον άνθρωπο και δίνοντας στοιχεία για τις ποικιλίες, το βάρος, το χρώμα, την τροφή, την απόδοση και την αξία τους. Χαρακτηριστικός σε όλες του τις σημειώσεις είναι ο βαθύς σεβασμός του στη φύση ως μια ενότητα, όπου γη, ζώα και άνθρωποι συμβιώνουν. Εντελώς ιδιαίτερη είναι η αντιμετώπιση της μικρής ζωής των ανθρώπων, τα καθημερινά έξοδα της οικογένειας, οι συνθήκες οίκησης, η σκληρή πραγματικότητα των κολίγων και η ζωή των βοσκών. Πλούσια σε πληροφορίες σε ό,τι αγγίζει τον άνθρωπο, η περιγραφή δεν είναι ποτέ σχόπιμη και εκλογικευμένη. Η σχέση δεν χάνει ποτέ την αμεσότητά της και ο άνθρωπος διατηρείται στο περιθώριο των πολιτικών σκοπιμοτήτων. Τέλος, στο επίπεδο του χωριού ή της ομάδας χωριών, γίνονται πολύτιμες αναφορές στις ζωοπανηγύρεις και στο εμπόριο καπνού.

Ο Α. Παπαναστασίου περιόδευσε τη Μακεδονία ως φορέας της οικονομικής πολιτικής για τις Νέες Χώρες. Ως πολιτικός υπεύθυνος διερεύνησε με μεθοδικότητα όσα στοιχεία ήταν απαραίτητα για την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής της Κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου, που κύριοι στόχοι της ήταν η επέκταση της παραγωγής στη Μακεδονία, η απορρόφηση των προσφύγων και των άλλων κατηγοριών του πληθυσμού που απομακρύνθηκαν από τις τουρκικές πιέσεις, και η εγκατάσταση βιομηχανιών επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων. Η Μακεδονία εδαφολογικά και κτηματολογικά όχι μόνο προσφερόταν για μια μεγάλη ποικιλία αγροτικών προϊόντων αλλά και, με δυνατότητες πενταπλάσιες από τη μέχρι την εποχή εκείνη αγροτική της παραγωγή, θεωρούνταν ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες στην άμβλυνση του προβλήματος της σιτάρκειας. Γι αυτό και οι καταγραφές αποτόπωναν την υπάρχουσα κατάσταση πάντα με την δυναμική προοπτική της αναγέννησής της. Η επέκταση των βιομηχανιών

επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων αξιολογούνταν ως ένας παράγοντας ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομική ανάπτυξη. Στο πνεύμα αυτό ο Α. Παπαναστασίου διερεύνησε καταρχήν τις δυνατότητες ανάπτυξης της εριουργίας και της σιροτροφίας, αναλύοντας το κόστος παραγωγής, την εμπορική διακίνηση των προϊόντων και την ποιότητα των εργασιακών σχέσεων τόσο του εργατικού όσο και του αγροτικού δυναμικού. Υπολόγισε επίσης το βαθμό διείσδυσης του εμπορικού κεφαλαίου στον αγροτικό χώρο, τις δυνατότητες των κολίγων για μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη πίστη και τις επιπτώσεις από την εισβολή του νέου φορολογικού συστήματος στην έγγεια παραγωγή. Με βάση τις εκτιμήσεις αυτές, σε συνδυασμό και με άλλες πληροφορίες περισσότερο δομημένες, ξεκίνησαν προφανώς κάποιες ad hoc ρυθμίσεις και η απαγόρευση αγοραπωλησιών τσιφλικιών και μεγάλων κτημάτων.

Κλείνοντας την πρώτη αυτή προσέγγιση στα Αγροτικά Ημερολόγια του Α. Παπαναστασίου, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τα στοιχεία εκείνα τα οποία δίνουν στα κείμενα την ιδιαίτερη σημασία τους, εκτός από τις πολύτιμες πληροφορίες τους, ποσοτικές και ποιοτικές.

Στις σημειώσεις του ο Α. Παπαναστασίου, πολιτικός, οραματιστής, ιδεαλιστής και ανθρωπίνος παρατηρητής μιας αναγέννησης, και μοχλός της ταυτόχρονα, συγκράτησε και διαφύλαξε στην αυθεντικότητά του το πολιτικό και το ευρύτερο κοινωνικό κλίμα που δημιούργησε η προσάρτηση των νέων εδαφών. Πρόσφυγες, εθνικιστικές διεκδικήσεις, οικονομικά προβλήματα, μια τεράστια καινούρια εύφορη γη, μεγάλα σύνορα, ιστορικές μνήμες δημιούργησαν ένα καινούριο σύμπαν. Όνειρα και πραγματικότητες αλληλοσυγκρούονται. Πρόοδος και καθυστέρηση συνυπάρχουν. Ο Α. Παπαναστασίου ήταν μέσα στη δίνη των γεγονότων. Είναι όμως άξιο θαυμασμού ότι ποτέ δεν έχασε τον μίτο προς τα ανθρώπινα προβλήματα. Με παραδειγματικό τρόπο μετέφερε για πάντα μέσα στο χρόνο την καθημερινή μικρή ζωή των κατοίκων, ενσταλάζοντάς τη με σεβασμό και σοβαρότητα.